

1942 Dagbøker fra fangeleiren på Hammerhaug

I *Stjørdalens krønike*, bind 8, kan du lese om familien Hammerhaug ved Håmmårsbukta på Skatval som på et vis ble flyktninger i egen bygd da tyskerne etablerte fangeleir på deres småbruk i 1941. Okkupanten påbegynte utbygging av Steinvik lager og trengte arbeidskraft. Den kom i form av jugoslaviske fanger og sovjetiske krigsfanger. Hjemmet til familien Hammerhaug ble omgjort til fangeleir. Gjennom Michael Stokke ved Narviksenteret har jeg fått tilgang på utdrag fra et par dagbøker som to serbiske fanger skrev fra oppholdet i leiren i 1942. Notatene er gjengitt i den formen som de ble skrevet i, av serbere på et stakkato språk, som kan veksle mellom nåtid og fortid i samme avsnitt, men det blir på en måte mer virkningsfullt enn gjennom en perfekt ortografisk flyt, så jeg lar det stå slik. Michael Stokke er historiker med mastergradsoppgave om sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge. Han har i over 15 år samlet informasjon om sivile tvangsarbeidere og frivillige i tysk tjeneste i hele Norge. Han arbeider nå for Narviksenteret med all fangehistorie i Nord-Norge. Han har også forsket på og skrevet en del om de såkalte russerbarna. For tiden holder han på med en dr. grad om jugoslaviske fanger i Norge under krigen. Michael Stokke er en meget stor ressurs. (Bildene via Michael Stokke).

Michael Stokke

Fange Dusan Azanjac skriver:

1. oktober 1942.

I går kveld kunngjorde de at vi skal legge til kai. Lege er blant oss. Det er klokka 11 om morgenen. Middag kokes. De deler ut mat til oss for tre dager: ett brød og litt margarin. Ordre er å ta det med før vi går ut. Vi har stått fem timer i kø. Ingen middag. En gruppe forblir på båten og drar oppover mot Narvik. Sammen med meg er Rokic, Milan, Pesic og alle kamerater. I grupper på 20 lastes vi opp på lastebiler. Etter 2-3 timer starter vi. I en lastebil er Rokic, Dragos og andre. Vi går gjennom Trondheims gater. Det er en tom by. Vi ser som snø hvite nordmenn og tyskere. Vi går ut fra byen. Det kjøres 2-3 timer ved kysten. Snart er det mørkt og vi ser ingenting. Vi stopper midt i skogen og går ut, så drar vi fremover på veien. Hvis noen smugler fra veien, blir de skutt - sier vakter. Vi trækker over steiner i mørke. Jeg tenker at slik er det på månen. Bak meg høres hyling. En mann falt under bagasjetyngde og får juling. Det er vår bil som er kommet først og vi er kun 30. Vi hører bølgebrus og konkluderer med at vi er nær havet. To tyskere er her. Rokic og noen andre går inn i første etasje. Vi tar opp skaper og bord og lager plass for soving. Det ser sånn ut, at her bodde frie arbeidere som etterlater oss litt smør, melk og et halvt brød. Ankommer resten også, så vi er nå 200. Den første natten må vi overnatte slik.

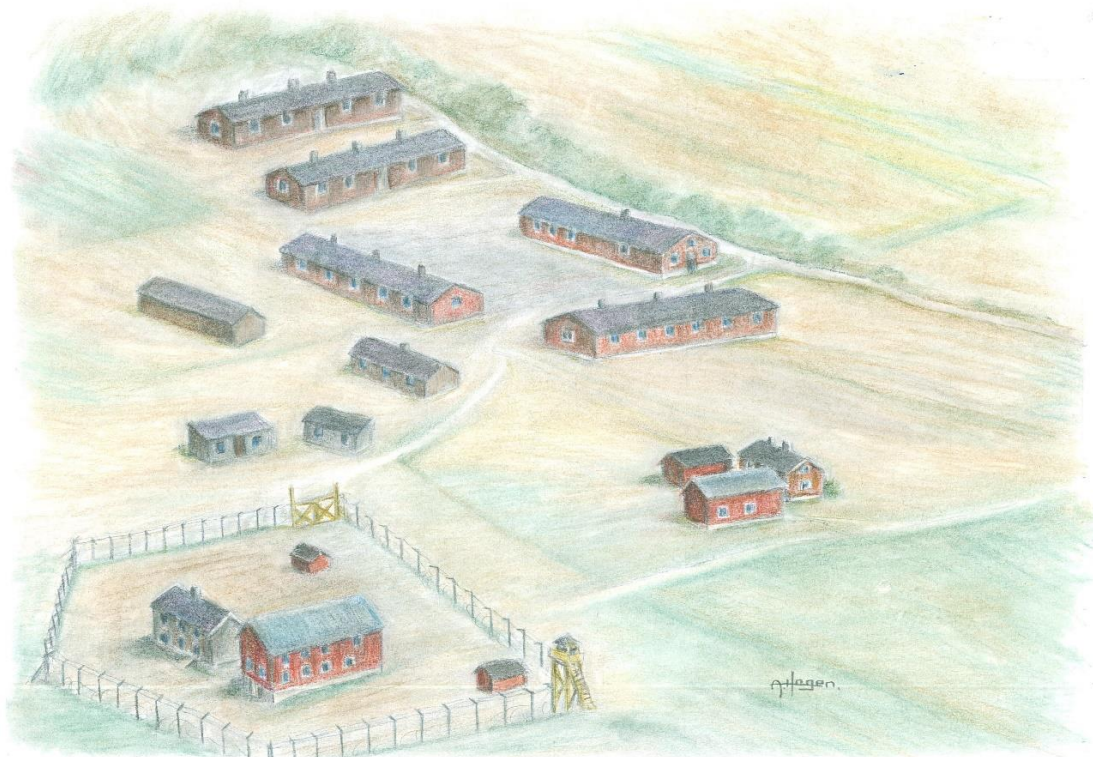
2. oktober 1942.

Morgen, himmelen er overskyet. Alle røres. Her er nest-kommandant, og alle vakter er her. Ninder og Burk følger oss som onde ånder. Vi er sammen med Andrija, Rokic, Novak Ljutica og andre. Tyskerne utnevner kokk. Gjokic er sjef for tre andre. Den tykke Rade, Canak og Mato. Natten går. I dag ble det bestemt fordeling på rommene. Vi er 12, og rommets leder er Andreja Kalember. Vi er i en liten brakke hvor det er et lite kjøkken og rom for kokker. Oppe er det to rom med 12 mennesker i hvert og ett med fire. I det andre som er som vårt, er Ceric med Sinisa, Ilija og Ugljesa, som er pusser fra Blankenhagen. Og han er det også her. Slavoljub er i et dårlig rom sammen med Novak, Dragos, Ljutica Dulov, to menn fra Banat,

Djoko i Sandzija, den lange Zika, en Ljuba og Andrija. Vi likte hverandre og hadde godt samhold. Mat er ikke kommet ennå. Norske arbeidere gir oss makaroni til kveldsmat. De samles rundt gjerdet og ser på oss med sympati. De kaster sigaretter til oss. Vakter beordrer dem vekk. De ser mot oss med medfølelse mens vakter slår oss og mobber oss. Om dagen jobbet vi med rensning av hagen for steiner. Hagen er stappfull av steiner. Vår leir er liten, der er en stor bygning og en mindre hvor kjøkkenet ligger. Piggtråd er rundt leiren. Det er den første natten her. Det er kaldt og vi alle fryser.

3. oktober 1942.

Fra vinduer ser vi havet. Vi er på åsen og havet er 300 m lengere nede. Langs kysten kan ses flere betongkupler. Dette er sikkert bunkere. Så ser jeg endelig at fortellinger om at vi skal jobbe på norske kysten ikke er uten røtter i virkeligheten. I dag to grupper med 30 menn i hver gikk til arbeid. Resten jobber her i hagen sammen med Hinko og Ljubo. Vi har ikke bad, vann og WC. Ingenting er beredt for oss. Det ser sånn ut at vi er kommet uforventet. Burk og andre slår oss. Nordmenn er helt forskrekket, og om kvelden bruker de enhver anledning til å kaste til oss sigaretter og brød. Dette er fantastiske trekk fra den første stund. Vi antyder hvorfor, men tyskere passer på at vi ikke skal ha kontakt med dem. Om kvelden har vi ikke brød. Nordmenn gir oss igjen 50 brød. For oss 20 deles brød på fire deler. Burk og Djokic deler på fire: "Ih majn libe das ist", Jusuf skriker sint på bror Sitermon! Vi hører, men snudde hodet. Brystene holder på å sprekke av sinne og håpløshet.

4. oktober 1942.

Denne morgenen tenker jeg, og jeg er helt slått ut av de øyeblikk vi har vært gjennom. Foran mine øyne er bildet av min mor og mine søsken og Boban som er syk i rommet i Mrcajevci. Så ser jeg de ødelagte gatene i Cacak, og så de uforglemmelige dagene. Så husker jeg den andre broren Sergei, det er hva vi kalte ham. Når jeg får tilbake minnene om ham blir øynene mine våte og det føles som om hjertet mitt vil briste i brystet mitt. Jeg føler det som om jeg ser på ham, høy og med en flott kropp. Jeg ser ham i en svart dress i noen slags støvler, og en lærvest over skuldrene. Han har sitt naturlige smil på leppene og det er som jeg kan føle

hendene hans på skuldrene mine slik han brukte å gjøre når han ville forklare meg noe, eller når jeg ikke kunne være med ham et eller annet sted. Og når jeg ba ham gå i stedet for meg et eller annet sted. - Så slik er det, egentlig ingenting min bror, brukte han å si meg. Jeg kan fremdeles ikke forstå at jeg aldri mer vil få se ham. Jeg liker å tenke at vi bare er adskilte for en stund og at vi vil møtes igjen. Men jeg prøver å ikke tenke på det. Når jeg tenker på det blir jeg svak. Og nå må jeg være sterk. Vi er på stupet... - Alle må arbeide, om morgenen bærer vi sand til kjøkkenet, vi setter på gryten. Om ettermiddagen arbeider jeg som «tichler», om kvelden igjen $\frac{1}{4}$ av et brød.

5. oktober 1942.

Om morgenen te uten sukker. For lunsj, kokt makaroni. Det er egentlig ikke så verst. På arbeidsstedet er det svært vanskelig. Vanskelig fysisk arbeid 10 timer for dagen. Noen arbeider også om natten. Tyskerne ser ikke vennligsinnet på nordmennene. Det virker som de får noen ideer. De har lagt ned forbud mot å gi oss brød direkte, men de kan gi brød til tyskerne og så vil de gi det videre til fangene. Men hva skjedde egentlig? Det meste fikk vi aldri, det gikk direkte i ganen på tyskerne.

Fangeleiren på Hammerhaug

7. oktober 1942.

Jeg arbeider fortsatt for xxx. Vi lager bokser for soldater og kommandanter. Denne morgenen laget vi en kiste for en død. En har allerede dødt. Vi hadde en god lunsj. Om ettermiddagen fikk vi dårlige nyheter om at vi ville få $\frac{1}{3}$ av brød. Det skulle vært halvparten, men de ombestemte seg. Om kvelden fikk vi suppe og $\frac{1}{6}$ av et brød. I morgen skulle det bli mer.

8. oktober 1942.

Om morgenen fikk vi $\frac{1}{6}$ av et brød. Midt på dagen fikk vi suppe med et stykke kjøtt og $\frac{1}{6}$ av et brød. Vi spiste godt, jeg laget en kiste for en vakt. Hvis den ikke ville bli ferdig før slutten på dagen – ville det ikke bli noe mat, sa Burck. Om kvelden fikk vi $\frac{1}{3}$ av ost og smør og litt grønnsaker som var stekt. Så vår mat ankom.

9. oktober 1942.

Det er morgen. Men fremdeles mørkt. Vi har oppstilling før vi skal gå til arbeidet. De tar meg i en gruppe på 20 personer. Arbeidet er vanskelig. Vi bærer tunge jernbaneskinner. Det er en halv times pause kl.10. Det er norsk frokost og vi arbeider sakte. Klokken 13 er det lunsj. Vi starter igjen klokken 15 og arbeider til 18.30. Om kvelden ankommer en ung norsk elektriker til vakten. Han sier at han trenger to mann. Komadinic og jeg blir med. Vi bærer kabler. Jeg snakker litt tysk. Jeg kjenner denne elektriker, han arbeidet for noen dager siden i leiren vår. Dulovic kjenner ham også. Han spør om jeg kjenner ham. Jeg sier at vi bor i det samme rommet. Nå graver vi hull for lysstolper, og vi snakker om alt mulig. Det er egentlig ikke så hardt arbeid. Hans navn er Larsen. Så befaler de oss om å komme tilbake til gruppen. Nordmennene kaster mat til oss og hvis tyskerne dukker opp plystrer de til oss. De er ypperlige mennesker.

10. oktober 1942.

I dag er løytnant Heht sammen med oss. Han er en manisk gal person. Jeg mener virkelig det. Når Larsen ba om å få to av oss til å hjelpe ham, nektet han. Hele dagen bærer vi på disse tunge jernbaneskinnene. Tyskeren som er ansvarlig på arbeidsstedet er en hyggelig mann. Han er ikke ute etter oss.

11. oktober 1942.

Vi arbeider fortsatt med jernbaneskinnene. Jeg kan knapt løfte beina. Jeg er totalt stiv. Om kvelden tar de suppen fra oss. Fra i går kjenner jeg en sterk smerte fra min venstre lunge. Vi er alle demoraliserte.

*Tre generasjoner Hammerhaug 15. juli 2019
Håkon Hammerhaug, Halldis Hammerhaug og Per Øyvind Hammerhaug*

12. oktober 1942.

I dag er det søndag og vi arbeider bare til klokken 12. Om kvelden har vi fri, men noen gjør rent mens jeg skriver dette. I dag hadde vi en dårlig dag. Vi arbeidet med å dekke til bunkeren på en side. Jorda ble fraktet til oss med noen små vogner som vi losset. Vi losset tre vogner som tilsvarer ca. 15 meter. Ved et uhell veltet en vogn, og i starten skriker vi til hverandre. Nordmannen holder fingeren mot leppene for at vi skal være stille og ikke bry oss. De ler. Tyskerne er sinte. Jeg tester maskinisten, jeg plystrer, han ser på meg og kommer tilbake. Nå plystrer han, han er vår mann konkluderer jeg. Vi er alle våte til skinnet, regnet styrter ned og vi er alle i gjørma. Før klokken 12 losser vi en vogn til. Løytnanten skyter i sinne mot oss. Kulene hviner mellom oss. Jeg vil lære deg hvordan dere skal arbeide i morgen – han truer oss. I morgen skal vi alle grave, er de enige om.

24. oktober 1942.

I dag er det søndag. Bare to grupper arbeider, de andre blir inne. Fra den 11. oktober og til i dag skjer det viktige forandringer. For meg var 21. oktober viktig. På den dagen ble jeg som mekaniker på verkstedet og nå arbeider jeg der. Arbeidet er lett, vi arbeider om morgenen og på den måten løste jeg et stort problem. Å arbeide under åpen himmel var uutholdelig. De

Fra arbeidet under krigen i Håmmårsbukta

tvang meg til å gi et stykke papir til den ansvarlige på arbeidstedet den 21. oktober. Dette stykket var skrevet av Hinko på tysk, og det skulle gis til sjefen på verkstedet. På papiret sto det Herr sjef. Jeg ber deg vennligst om tillatelse til å arbeide på ditt verksted. Av utdannelse er jeg mekaniker. Dette håndverket lærte jeg i ex-Jugoslavia, jeg er kjent med maskiner, jernbane dresin... frese maskiner og hvordan man arbeider med dem. Du kan også bruke meg som låsesmed. Jeg er også kjent med radio teknikk.

Dette stykket med papir hadde jeg hatt i 8 dager, men hadde utsatt å gi det. Men vanskelig arbeid med betong tvang meg til å gi dette papiret til lederen på arbeidsstedet som umiddelbart ga dette videre til sjefen på verkstedet. Like etter ba han meg om å komme. Jeg forlot trillebåren og jeg går opp. Nå er vi hos sjefen på verkstedet. Han holder dette papiret i handa si. Du snakker tysk? Har du skrevet dette som står her? Nei, en av mine kamerater gjorde det. Snakker du polsk? Nei Han tok meg til verkstedet og lot meg være sammen

med en ung nordmann. Denne nordmannen er 23 år og bilmekaniker. Hans navn er ... Vi arbeider med en motor. Det er tre av oss serbere der, meg, Dule - smeden og Hadeli. I morgen samme jobben. Alle kameratene arbeidet i samme parti. Bare Dulovic led av en skade på fingeren. Han arbeidet ikke, og han beveget seg fritt i den norske leiren. Alle gjorde skittent arbeid, han gjorde rent og var full av støv. Det var en svensk dame der som brakte ham mat og informasjon.

Den 23 kom jeg til rommet hans og jeg fant en seng full av brødsmuler. På spøk sa jeg: Legg merke til xxxx. (neste setning har ingen mening).

Jeg forstår ham ikke, jeg ser med overraskelse på ham, til slutt forstår jeg hva som er misforståelsen. Han sier at jeg snakker på arbeidsstedet, at han har et stort lager av mat og at han ikke hjelper sine kamerater, men spiser så mye han kan og mere til. Nei jeg sier ikke det, de har tatt ord ut av munnen min som jeg ikke mener. I morgen er det annerledes. Men forholdet blir kjølig...

Den 24 blir jeg og Dule innkalt til sjefens kontor. Han peker på to tallerkener fulle av mat og to skjeer. Vi takker ham. Maten var sikker, det er lørdag og vi arbeidet til klokken 17.30.

Den 14. var også en viktig dag. Det hendte noe som ingen kunne forutsi, selv ikke i en drøm. Det skjedde noe som alle så på som umulig. Denne stakkarslige og døde, med ødelagte nerver hadde rømt...

Den 13 om kvelden fikk vi 1/3 brød og suppe. Jeg sparer et stykke brød til neste dag. Alle så på Dragos. Han slappet av på senga og sang. Det gikk oss alltid på nervene, det var det første tegnet på hans mentale tilstand. Han spiste ikke på vanlig måte, men tok små biter som han tygde litt etter litt på en nervøs måte. Han brukte alltid å spare en bit brød til neste dag. Han brukte også alltid å fremme en del teorier. Min organisme er en maskin. Når det ikke finns olje (brød), stopper den. Han fikk en ide om at brødsmulene umiddelbart influerer på organismen. Han brukte å foreslå selv at om han om morgenen bare tok en liten bit brød vil det være langt lettere å arbeide i løpet av dagen. Han brukte å få mer energi, det var hva han fortalte oss om kvelden. Nå er det middag og i sin nervøsitet spiste han alt brødet. Alle var

overrasket fordi han er den eneste som bruker å spare brød til neste dag. Egentlig hendte det at vi andre nå og da sparer litt brød til neste dag, men bare de gangene vi føler oss mette. Men dette var ikke første gang han var distré, og derfor gjorde vi ikke noe mer vesen av det. Da vi gjorde oss klare til å legge oss sa han til meg med et smil: « Du har brød, lån meg litt av det». Jeg tok frem et stykke brød og viste ham. Dette er alt jeg har og jeg har spart det til kaffen i morgen tidlig. Men vær så god. Nei, jeg vil ikke ha det, jeg spøkte bare og han nektet å ta imot. Vi gikk derfor for å legge oss. Vi sov på gulvet ved siden av hverandre. I løpet av natten sto jeg opp for å gå på toalettet. Da jeg kom tilbake så jeg at hans plass var tom. Jeg gikk til og med på toalettet Jeg tenkte. Jeg fortsatte med å sove en time til før jeg igjen våknet. Han er ikke her. Jeg begynte å bli mistenkelig. Det må ha vært etter midnatt og det ville snart bli morgen for jeg hørte allerede lyder fra kjøkkenet. Jeg hvisker til Andrea: ...

Organisation Todt
Einsatzgruppe Wiking
Einsatz Mittelnorwegen
Einsatzstab

Oslo, den 17. August 1943

RECHNUNG

an die Firma Sager & Noerner, Steinvik, Tangstein st.
Konto 2302 "Feldarbeiten Langstein"

Auf Grund der Verfügung der Org. Todt, Einsatz Wiking
Akt. Nr. 1. Va.- Frh. vom 12.7.43 über die Abrechnung der
Kriegsgefangenen berechnen wir Ihnen lt. der beigefüg-
ten, an Hand der Tagesberichte aufgestellten Zusammen-
stellungen die Hilfsarbeiterstunden, welche von den
auf Ihrer Baustelle eingesetzt gewesenen russischen
Kriegsgefangenen gearbeitet worden sind.

6.448 russische Kgl. Hilfsarbeiterstunden
lt. Gesamtzusammenstellung: à RM 0,33 = RM 2.147,84

Davon entfallen auf das Kto. des Kgl. Be-
zirksamts. RM 2.063,36
und auf das Kto. der OBL Drøhems RM 84,48

Fachtechnisch richtig
21.8.43 Hans

Festgestellt
auf 2.063,36 RM
Befehlshaber
Hans Ruy

Steinbohn Steinvik

Zusammenstellung

der von den serbischen Gefangenen geleisteten
Hilfsarbeiterstunden
vom 16.11. - 25.11.42

Datum	Anzahl der Gefangenen	geleistete Stunden
16.11.42	116	870
17.11.42	115	690
18.11.42	113	1075/2
19.11.42	115	103
20.11.42	105	257/2
21.11.42	98	294
25.11.42	27	333
	697	4553

4.553 serb. Gef.-Hilfsarbeiterstü-

Die vorstehend aufgeführten Stunden stimmen mit den von der
Gefangenen-Aufsicht in den Tagesberichten bescheinigten Stunden
überein.

Für die Unternehmung: Für die Bauleitung:

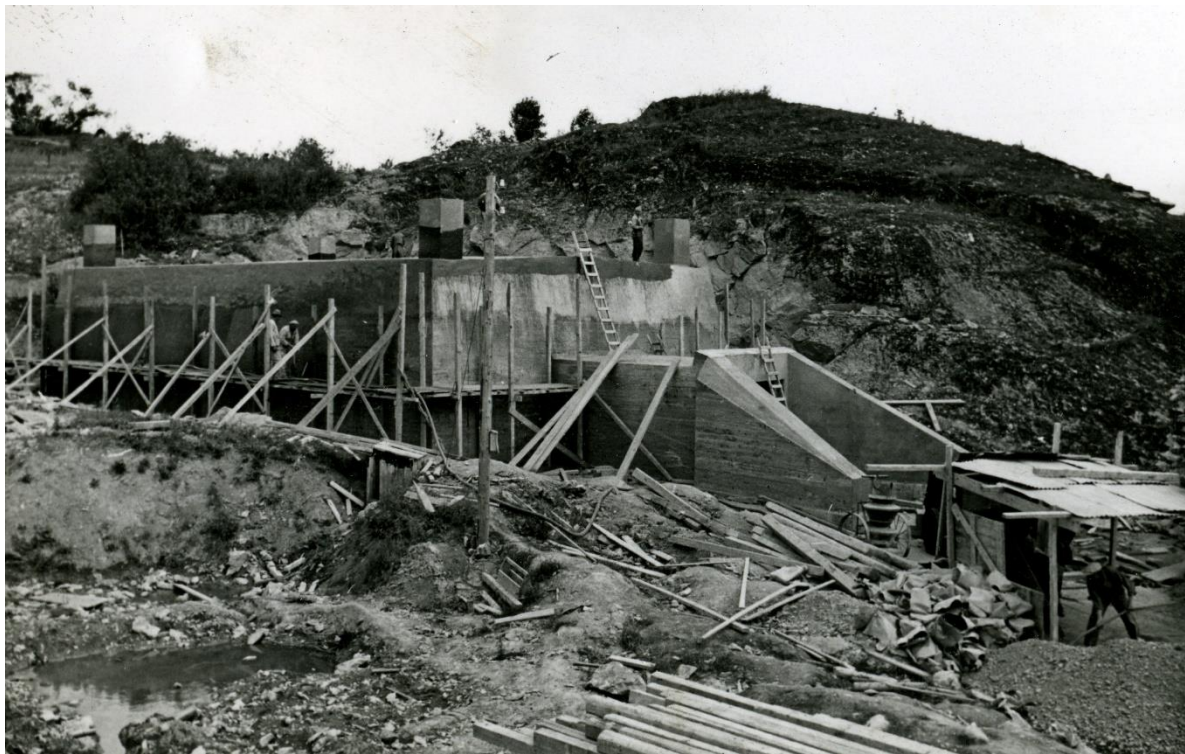
Datum: 17.11.42 Datum: 17.11.42

Dragos er ikke her. Gå og se på toalettet, svarte han. Jeg følte meg omkring i mørket på toalettet og sa navnet hans med dempet stemme.. Dragos – Dragos Ikke noe svar. Jeg håpet at han ikke hadde falt gjennom hullet i toalettet, jeg bøyde meg for å se, men det var umulig å se noe som helst. Jeg gikk til kjøkkenet.. Han kom ikke – sa Ilya. Jeg gikk tilbake til rommet. Snart var det tid for å stå opp. Vi slår på lyset. Mine lærsko er borte ... - sa Dulovic. Hans andre ting er også borte. Det er hverken frakk eller sko sa Ljutica. Vi er alle sjokkert og vi ser måpende på hverandre. – Han er rømt. – Endelig sa Andrea det vi alle tenkte, men var så overrasket.

Dere husker, han var litt rar i går kveld, og han spiste alt brødet – sa Andrea. Han gjorde det i mental forstyrelse, fordi hvis han planla å rømme ville han med sikkerhet ha spart brød for turen. Kan dere forstå han rømte i tresko, i vinterfrakk og med russisk lue? Dette sa Ljutica med hans blikk på tingene. Vi begynte å le mot vår vilje. Å du gale Dragos, du vil bare bli banket opp. Folk vil se deg. Han vil ikke klare å komme seg mer enn fire kilometer unna sa Ljutica. Med sikkerhet. Umiddelbart når det blir lyst vil han bli tatt. Når man tenker på hvordan han så ut var alle enige. Vi informerte Djokic og Burk, og løytnant Fuke er her. Folk fra vårt rom får forbud mot å gå til arbeidstedet. Senere dro vi. Vi kunne knapt vente til lunsjtid, men ingen nyheter kom. Men om kvelden da vi kom tilbake til rommet, kom Canak skrikende, løpende inn på rommet: - De har brakt ham tilbake! Vi hoppet opp. Vi hørte en

klagende lyd, de slår ham. Døren blir åpnet og noen kommer krypende inn. En brun bylt ramler inn mellom oss. Dragos i sitt reiseutstyr. Slagene faller over hele ham. Vik nummer to slår med en stokk over hele ham, Fruke slår han med knyttneven i ansiktet. Han er overdekket med blod. Vurk slår også. Tyskerne er uten pust. De banket ham opp, den ene etter den andre. Han klynker seg hele tiden.

Åh, gale Dragos! – tenker vi. Til slutt binder de hendene hans. Han må vaskes hele natten. Død eller levende, i morgen vil de ha ham. De går. Vi gir ham et stykke brød. Hvorfor gjorde du dette, hva fikk deg til å gå til dette skritt? Spurte vi. Jeg gjorde det fordi jeg er gal. Det var akkurat slik vi gjettet. Soldatene tok ham umiddelbart ved daggry. Ikke noe å bli overrasket over. Hvis du bare hadde vist hvordan du ser ut sa Andrea til ham. Jeg var distré. Vi sa dette til kommandanten for brakkene, sa Andrea, slik at straffen kanskje ville bli mildere. Neste dag klokken 15 kom de. Vi fant ut at han fikk 26 slag over ryggen som straff. Ved oppstillingen til lunsj sto han bare og svalet. Like før kvelden kom en Todt offiser. Djokic sa at hvis Dragos ikke ville ha blitt tatt, ville alle vi i rommet blitt skutt som hans sammensvorne.

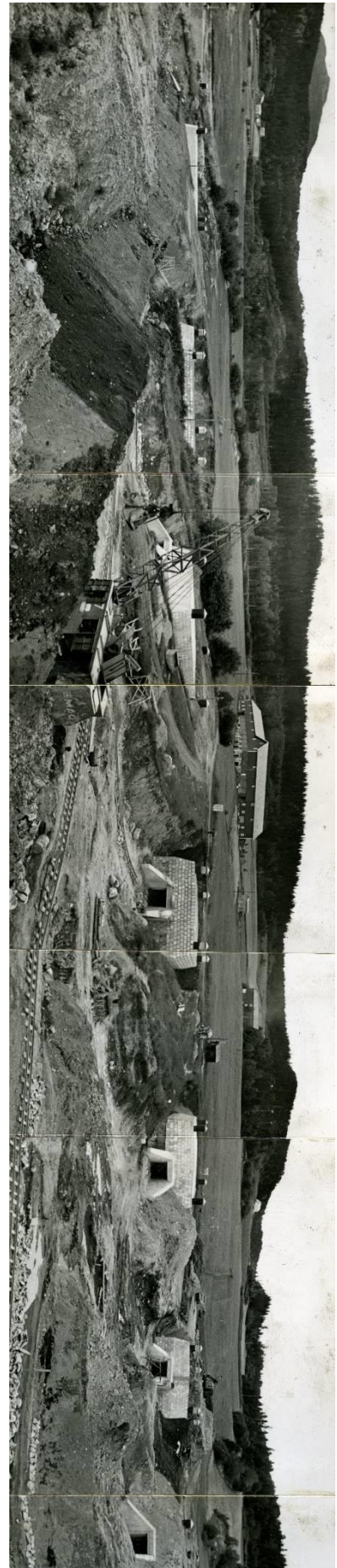
En bunker tar form

24. november 1942.

Det er akkurat en måned siden jeg siste gang skrev noe. Det er ikke fordi jeg er lat, men tvert imot fordi jeg følte meg hjelpeløs på grunn av at jeg ikke klarte å skrive. Det var mye materiale å skrive om hver dag. Nå lager jeg notater i ettertid, men jeg husker ikke alle detaljer, og det er synd. Disse dagene og de erfaringer vi går gjennom er ikke normale. Man kan bare skrive om det som skjer omkring en selv og det er i seg selv verdifullt og viktig. Å skrive om det trenger du ingen spesielle egenskaper, heller er det ikke nødvendig med velutviklet fantasi, ikke nødvendig å finne på noe, fordi alt som skjer og verd å skrive om er realiteter. Du har bare å skrive ned med dine hender hva som skjer uten å frisere noe som helst. Jeg husker min barndom, så husker jeg da min barndom gikk over i ungdomstid og modenhhet. På den tiden er evnen til å se detaljer velutviklet. Du har ønsker om opplevelser og erfaringer som er mer enn det daglige. Det ser ut som om jeg leste Robinson Crusoe ti ganger,

så vel som berømte historier av Jules Verne. Beundringen er uendelig. Nå får jeg ønsker om å oppleve noe liknende, men det er selvsagt umulig. Det blir bare et ønske. Så vel som andre gutter på den tiden levde jeg gjennom bøkene. Jeg husker hvor mange ganger jeg hadde dagdrømmer om land langt borte og andre verdener mens jeg lå ute på markene med Robinson Crusoe boken i mine hender, og Gullivers reiser som jeg også leste. Ja, jeg husker alt dette, men så ser jeg meg plutselig i virkeligheten. Hva jeg og mine kamerater går gjennom, hva vi har overlevd og hva som måtte vente foran oss. Dette som vi alle går gjennom er ikke hyggelig i det hele tatt. Hvis jeg kunne ville jeg med glede ha unngått en reise gjennom alle disse landene som jeg som gutt hadde drømt om under helt andre forhold. Folk sier at hvis du opplever noe vil du ha et minne for livstid... og nå er det dette. Nå er vi langt borte fra våre røtter, vi er i Norge og utfører det vanskeligste tenkelige arbeid. Disse jobbene er vanskelig på alle måter, også i betydningen av ansvar. Vi sikrer den norske kysten, og vi bygger opp bunkere under ubeskrivelige forhold. Hver dag er det færre og færre av oss, og vi burde tenke på de nye generasjoner. Før dette var vi i Ungarn, Slovakia, Østerrike, Nord-Tyskland og vi passerte gjennom Danmark på vår vei til Norge, Skagerak og(?). Det var en mulighet for at engelskmennene kunne senke oss hvert øyeblikk. Vi fløt med ren risiko, den eneste beskyttelse var en baranch (?), ballong og to ly. Tyskerne dro til sjøs med livbelter.

Rommet vi var plassert i var i lasterommet omkring midt i båten og fra bunnen til dekket var det ca. 15 meter. Vi hadde en kvadratisk åpning på 2 x 2 meter og to stiger. Disse stigende var i dårlig forfatning og hvis tre mann var samtidig i stigen var det like før den brøt sammen. Det tok fire timer for 200 personer å komme seg opp på dekk og tilbake i lasterommet i bunnen av båten. Nede satt vi tett som sardiner. For å komme seg til stigen måtte du skrepe over de andre kroppene. Jeg nevner dette bare fordi jeg vil peke på hvilke redningsmuligheter vi hadde i tilfelle katastrofen ville ramme oss. Og i tillegg til dette vokter tyskerne stigen dag og natt og de var klare til å trekke opp stigen hvis nødvendig og la oss alle dø. Etter deres mening var vi en trussel mot deres sikkerhet hvis det skulle bli nødvendig. På det øvre dekk var det en mitraljøre som pekte på (?). Sjøen var urolig. Baugen på båten sank ned i bølgene, vi kan knapt holde balansen. Stormen huler som om kjevene åpner seg. Båten knirket under påkjenningen fra bølgene. Fire fly var over oss stadig vek, ballongene var fremdeles her. En gang leste jeg om transporten av våre soldater etter gjennombruddet ved Korfu og i Frankrike. De var på dekk med livbelter og alt annet nødvendig utstyr for å redde livet. Men når jeg leste om det

kunne jeg føle faren de var utsatt for. Vi gjør nå rent på dekk, ingen livbelter og britene er så ivrige etter å senke oss. Spesielt under disse omstendigheter ved å senke var deres oppgaver omvendt. Vi går gjennom alt dette og vi føler ikke hvor farlig det var. Kanskje fordi det var virkelighet. Hvis du bare antar eller gjetter noe, da ser personen tilbake for å vurdere om det er virkelig fare. Vi var heldige som nådde fram til Trondheim. Og hva hadde vi opplevd i Serbia. Da gjorde vi alle slags jobber, vi gravde etter poteter i Østerrike og Tyskland. Vi høstet hvete i Sør-Tyskland, vi reparerte broer, etc, etc. Av alle plager på reisen var hans majestet magen det verste. Han krevde uten stans hva han trengte, og vi kunne ikke møte hans krav. Han var ikke tilfreds med 1/6 av et brød som veide 900 gram og en elendig porsjon med mat, som var alt han fikk fra morgen til mørket falt på. Ofte ble dette fulgt av slag med geværkolber eller stokker, vi måtte arbeide uten stopp som maskiner på potetåkrer eller på et eller annet gods. Men det blir nå en enkel jobb, for nå er vi i Norge der vi arbeider med en langt vanskeligere kategori av arbeid. Vi arbeider 10 timer hver dag, til og med på søndager og under alle slags værforhold.

Hakke, spade, spett var våre instrumenter. Været er alltid vått, vi svømmer i vann og gjørme. Det regner ustanselig og det er kaldt. Vinden blåser hele tiden og gjør alt uutholdelig for oss. Resultatet av vårt arbeid er bunkere. En virkelig ironi... Sammen med oss arbeider xxxx. Navnet på plassen er Stevenholm (Steinvikholm). Stedet er hyggelig og romantisk og ligger ved kysten. Alt omkring er skarpe og nakne fjell. Det ser ut som vulkansk ikonografi med kurver/former. Det likner svært mye på formene på månen. Vi var omkring 60 km fra Trondheim. I verkstedet er det bare meg og smeden Dule fra Serbia. Han er fra Prokuplje, med svart hår og vakker bygd kropp. Vi gikk godt sammen. Jeg kjøpte et arbeidsantrekk for et brød og en porsjon tobakk. Jeg sultet i seks dager for å få råd til dette, men nå er det svært nyttig for meg. Ved siden av oss to i verkstedet jobbet det 7-8 nordmenn i verkstedet. Det var ingen tyskere der. Innenfor dette verkstedet var det et sjefskontor. Det var en politisk utdannet mann som hadde overoppsyn med dem.

Fra Hammerhaug under krigen

Den som lærte meg var 42 år gammel og hans navn var Kristian. Hans far var svensk. Den som lærte opp Dule var smeden Heins, omkring 30 år gammel. Det var også en Nilsen omkring 35 år gammel og en tykk, men morsom håndverker med navn Svendsen, omkring 35 år. Resten kjenner jeg ikke navnene på, men de er alle flotte mennesker. Det er noen få unge maskinister, og mange malere, slike som Ulf Thorsen og andre. Alle hjalp oss fra hjertet og ga oss mat. Vi ble så nære venner med dem at vi begynte å elske hverandre som brødre. Dette skriver jeg den 24. november. Jeg er i rommet sammen med Andreja, Dragos og Ljutica. De

andre sover. Jeg benytter anledningen til å skrive. Rommet ser merkelig ut. Sengene er ordnet for natten, og tingene våre er ordnet på en pen måte. Hvert øyeblikk venter vi på å flytte. For øyeblikket er det 100 av oss. De andre 100 forlot i går. Vi vet ikke hvor. Vi hørte rykter om at de skulle til Narvik. Her vil vi bli erstattet av russere som vil ankomme. Beskjeden om å flytte kom klokken 22 om ettermiddagen. Den dagen fortalte Dule meg i verkstedet at en rumener fortalte ham i dag at dette er siste arbeidsdag her og at vi drar i morgen. Umiddelbart var det bra, men jeg er ikke uten følelser. Nordmennene er triste for at vi skal dra, men de forsøker å trøste oss. De siste 10 dagene arbeidet Dulovic sammen med Larsen som elektriker. Om kvelden går to av oss til sjefen.

Hvis noen av serberne vil bli her, har vi et ønske om at det skal være oss to, sier Dulovic. Han smiler og lover at alle med sikkerhet vil dra og at vi ville bli erstattet av russerne. I morgen tidlig pakker de første 100. Dule er også blant dem. Jeg går til arbeidet. De går om bord klokken 14. Vi skal dra om 2-3 dager. Den neste dagen går jeg til arbeidet, men de andre går ikke. I morgen drar vi og vi har allerede pakket. Ulf Thorsen gir meg en pakke med mat. God tur sier han. Jeg er svært rørt. Jeg vil alltid huske deg, sier jeg med tårer i øynene. Han har også tårer i øynene. Han trykker hånden min hardt og gir meg sin adresse. Så tar jeg avskjed med alle de andre. Jeg skylder Mady Winwik som er 48 år gammel mye for det han har gjort for meg de siste 15 dagene, egentlig fra den dagen vi møtte hverandre. Hver morgen ga han meg en pakke med brød. Klokken 10 brukte han ofte å gi meg melk. Jeg fikk også hans adresse. Neste morgen klarte knapt Dulovic og jeg å gå til arbeidsstedet. Påskuddet er et skjerf. Vi tar streng og spiker og en del andre ting. Mikkelsen gir meg et brød. Siste kveld ankom den første gruppen med russere. Det er omkring 100 av dem. Tyskerne skyver oss inn i brakken. Vi kikker gjennom vinduet. Russerne er i uniformer og de stiller opp i stillhet. Vi har sagt mye ved for dem, så de vil ankomme til varme rom. Vi samlet alle våre sigaretter, men vi har ikke lov å gi dem. Djokic er her. Men uansett klarer vi om morgenen gjennom sinkrør å transportere sigaretter til sykestuen. Det er klokken ni og vi setter kurs mot havna. Vi går gjennom hele arbeidsområdet. Vi ser med opphisselse på dette arbeidsstedet. Her arbeidet jeg med maskiner, fikk minner om mitt fedreland og dagen bak meg.

Fange Radovan T. Rajic skriver:

1.oktober.

Vi fortsetter videre med lastebil med henger. Vi er plasserte på tre lastebiler og vi er 200 personer. Skal vi alle være sammen i en leir? Vi kjører langs en fjord, vakre høydedrag dekket med juletrær. Og i det flate landskapet innhøstes det bygg og rug. De gjør det så sent, det er allerede oktober. Bygget er lagt i to meter høye såter. Det er slik vi gjør det som bønder i Serbia. Jeg har aldri sett noe som dette. Det er totalt mørkt og folk arbeider på markene, man kan nesten ikke se noe. Meget rart. Sammen som sardiner på lastebilen reiser vi langt, langt. Lastebilen beveger seg knapt opp bakkene, for så å kjøre meget raskt nedover bakken. Overalt er det stein og avgrunn. Hengeren vår traff en stein i en sving, men heldigvis var det ingen avgrunn der. Sjøføren er svært forsiktig, men noen ganger hjelper det ikke. På et sted kom han borti en tømmerbil, og jeg mistet nesten min venstre arm fordi jeg ble tvunget til å holde armen utenfor hengeren. Sjøføren ble skremt og stoppet lastebilen og spurte meg hva som skjedde. Jeg svarte på

Radovan T. Rajic

tyisk alles gut. Vi fortsetter. Hvor? For lenge siden er mørket blitt så tett at du ikke kan se din egen finger foran nesen. I det ene øyeblikk fjorden, i det neste fjell og det neste igjen stein. Denne natten gjør vår stilling til og med verre. Det ser ut som om denne natten vil gjøre våre liv bitter, for det er en forferdelig natt. Det regner, blåser og de mørke skyene flyr over de norske fjell som er like mørke i denne mørke natten og ser ut som fugleskremsel. Offiseren lyser nu og da opp med en lommelykt.

Jeg føler allerede slaveriet. Jeg innrømmer at det er tøft, og jeg føler at en tristhet overmannet meg. Det påvirkes sannsynligvis av denne farlige kjøreturen i denne fryktelige natten under regnet, vinden, mørket og kulden. Vi kjører frem og tilbake gjennom krappe svinger, og jeg har på følelsen av at vi sirkler rundt på samme sted. Det råder en stor stillhet på lasteplanet. Her og der hvisker vi til hverandre, vi kan føle tristheten og redselen. Mørket foran øynene, mørket i tankene, mørket i sjelen, mørket i hjertet, mørket omgir oss som tynn silke. Det eneste som opplyser meg er mine to engler fra den baltiske sjø. Det er hva jeg kaller dem: Den reddende engel fra den baltiske sjø. Igjen er de her for å redde meg. Når jeg tenker på dem tenker jeg alltid på mor og far. Jeg er redd for at de er sinte på meg fordi i denne vanskelige tid forlot jeg dem for å ta vare på lille Lilce og Ljubica i leiren. Og alt dette er min feil. Å tenke på at mine foreldre kan forbanne meg og bringer tårer i mine øyne. Jeg gråter som jeg aldri har gråt tidligere. Men jeg har det heller ikke lett. Hvis jeg kommer tilbake i livet håper jeg de vil tilgi meg, men hvem vet? Tvilen på om de gir meg skylden, torturerer meg og jeg kan ikke finne fred. Siden jeg ble arrestert har denne smerten holdt seg i meg. Jeg må tenke på alt.

Radovan T. Rajic etter krigen med sin datter

Vi blir tatt av lastebilen og nå går vi gjennom skogen med tung bagasje. Stien er smal, vi kan knapt se noe. Vi skubber borti hverandre og selv om vaktene roper achtung, achtung, falt jeg tre ganger. Mitt høyre kne blør og jeg kjenner smerte. Til slutt er vi i leiren. Leiren er ved stranden til fjorden som er bred som Donau. På begge sider er det bakker med trær. Vi ankom ved midnatt. Innenfor piggråden er det brakker av tre. Tankene krysser gjennom hodet og jeg sov ikke hele natten. I morgen skulle vi hvile og dagen etter skulle vi starte arbeidet. Hva? Jeg vet ikke. Men la oss få fred til slutt. Jeg ble trøtt av hele tiden å skifte leir og ny frykt... .

31.oktober 1942.

Men det var ingen hvile å få. Neste dag startet arbeidet. Vi startet med å bygge underjordiske lagre og bunkere og gater mellom disse. Her er hva jeg gjorde: Jeg kjørte trillebår med jord, stein, jeg lastet og losset, jeg gravde tunneler, jeg knuste stein med en stor slegge, jeg laget betong, jeg asfalterte veier, etc-, etc. Arbeidet er svært vanskelig. Jorda som jeg kaster to meter opp setter seg fast på spaden og jeg hører hvordan ribbeinene verker. Hele kroppen verker og jeg er svett over det hele. Jeg føler smerte i armer, rygg og bein. Jeg arbeider i en

fjord, det regner hele tiden, det blåser og det snør ofte. Vi er dekket av søle helt opp til nakken, vi er gjennomvåte og teltene hjelper knapt. Offisielt arbeider vi 10 timer, men egentlig har vi ingen pause gjennom hele dagen. Vi står opp klokken fem om morgenen, og umiddelbart starter kontroll, de sjekker og teller, etc. midt på dagen har vi en time lunsjpause, men hvis du regner tiden som vi trenger for å gå opp bakkene i gjørma til leiren, har vi knapp tid til å spise før vi må tilbake til arbeidsstedet. Og slikt fortsetter det til klokken ni om kvelden. Vi får en slags hvile hver 14.dag – 15 dager uten hvile. Og på toppen av alt dette det faktum at vi aldri får tid til å tørke, vi er hele tiden våte – 100 personer i hvert rom med to små ovner. Resultatet er at om morgenen går vi til arbeidet igjen våte fra sokkene til luen. Ute er det regn, kulde, vind og snø. Det er som om håret reiser seg på hodet. Noen av folkene rundt meg sier, bedre grav enn slave, så det virker som de foretrekker døden fremfor denne form for liv. Det er også vanskelig for meg, men tanken på de to, frihet... det er hva som holder meg gående. Mange får skader på arbeidsstedet og mange blir syke. Overraskende nok er jeg frisk og uskadd. Jordbrukere og arbeidere klarer det ikke, noen ser på meg med overraskelse. Men jeg er tynn, bare skinn og bein. Vaktene sier hele tiden los-los, og maten er forferdelig dårlig, sulten plager meg mest. Vi ble allerede utsultet på vei til Norge, og på toppen av dette meget hardt arbeid.

Radovan T. Rajic og hans kone Ljubica med sine barnebarn Jasna Rajic og hennes lillebror

Ved siden av dette er all skitten og hygienen skremmende. Vi har ikke noe vann til å vaske ansiktet, for ikke å snakke om hele kroppen. Lus dukker opp og vi frykter tyfus. Rommet er fullt av gjørme og fuktighet. Våre sko er dekket av gjørme og klærne er gjørmete. Vi spiser på senga. Sengene er fulle av matrester, gjørme og det er ingen såpe, intet vann. Vi skifter aldri klær, svært ofte ønsker jeg at jeg skulle bli syk eller skade meg slik at jeg kunne få hvile en stund, men selvsagt ønsket jeg ikke å bli verken alvorlig syk eller skadet. Men dette er bare idiotiske tanker. Egentlig er jeg svært forsiktig for å unngå å bli syk. Det eneste problemet er at jeg plages med hodepine. Hvordan det skal bli i november får jeg se. Jeg frykter kulden.

Sammen med oss arbeider 30 nordmenn som håndverkere i organisasjonen Todt. Det er nesten utrolig hvor vel oppdratt disse er, hvor gode venner de er, hvor stille og noble de er. De bruker å passere oss mange ganger for dagen, og hver gang smiler de til oss og hilser. Selvsagt gjør de det i hemmelighet fordi det er ikke tillatt å hilse på oss. De tok "nesten maten fra egen munn" for å gi oss litt brød, og også sigaretter, men snart fant tyskerne ut av dette og nå er det forbudt for dem å gi oss noe. Vi får noe tobakk fra selskapet som bygger bunkerne. Men nordmenn gir oss fortsatt - så fort det er mulig - noe i hemmelighet. I begynnelsen var det en nordmann som snakket litt tysk (vi snakker vanligvis med nordmennene på tysk), og den nordmannen ga meg en gang et stort stykke brød, med et tykt lag smør påsmurt og over det nydelig rødt syltetøy sammen med litt rosiner. Han ga meg også en kvart liter med ren melk. Det var noe ekstraordinært, det var som "plaster på såret". Var det fordi jeg var så sulten? Kanskje delvis, men det var virkelig stort. Nordmennenes favoritt frokost er små brød med smør, med syltetøy eller honning og en halv liter melk. Aldri i mitt liv har jeg smakt noe så godt. Jeg undres om jeg vil klare noen gang å få spise meg mett på dette. Forresten koker de maten sin svært tykt og de gjør det med smør. Vi som var så heldig å få smake sier takk, takk, takk. Smøret lukter vidunderlig og det smaker godt, spesielt sammen med poteter. Jeg fikk nesten smerter i magen når jeg føler lukten av smør i maten som er gult som gull. Å slaveri, å slaveri.

F.v: en venn av familien, bror til Jasna, Jasna Rajic og hennes foreldre, hvis far (bak) er sønn av Radovan

26.november 1942.

I går var det St. Arhandjel og vi gravde tunneler. I flere dager har det snødd, regnet og blåst. For eksempel smeltet snøen på klærne i går, litt senere kom det sterk og kald vind, og vi var frossen til beinet av kulde. Denne morgenen det samme. Da vi var klare for å gå til arbeidsstedet mottok vi en kommando om at våre rom, for 100 personer, skulle forberede seg for en tur, og den neste dagen de andre 100. Vi reiser med båt. For en fornøyelse, for en glede.

Denne skiftning av arbeidssted er problematisk. Men ved et mirakel er jeg i dag frisk blant de mange syke som følge av kulde, vanskelig arbeid og dårlig og lite mat. Hvordan det vil bli i fremtiden får jeg se.

Tidligere serbiske fanger er med i 17. mai-toget i Trondheim i 1945

(En stor takk til Jasna Rajic, som har bistått meg med familiebilder).